

1. POZVÁNKA KE KOMUNIKACI O KOMUNIKACI

Lidská komunikace, ať již v rámci humánní roviny, či komunikace mezi humánní a subhumánní rovinou, je zejména v posledním desetiletí v popředí zájmu mnoha vědeckých pracovníků různých vědních oborů. Obsah termínu — komunikace — (vznikl z latinského *communico, communicare*, tzn. něco sdělovati, s někým se o něco dělití, svěřovati se někomu s něčím, radit se či vyprávět atd.) signalizuje, proč se tato problematika stala předmětem zájmu sémiotiky, psycholingvistiky, etologie, kybernetiky, teorie systému, teorie informace, psychoterapie, neurolingvistiky a v posledním období rozvíjející se psychosémiotiky.

Tak např. sémiotiku zajímá znak, který již F. de Saussure (1967) charakterizoval jako nerozdílnou jednotu dvou stránek, a to zvukové a pojmové. Obě jsou podle něho záležitostmi lidské psychiky. V prvním případě se jedná o psychický obraz zvukové stránky, v druhém případě o psychický obraz určité části objektivní reality. K podtržení nerozdílné jednoty obou stránek znaku použil de Saussure příměru o neoddělitelnosti dvou stránek listu papíru.

Ve znakové teorii se promluva chápe jako proces označování, proto se pro zvukovou stránku jazykového znaku, která má funkci označovat, používá termínu — označující — a pro pojmovou stránku jazykového znaku, který je tím, co je označováno, termín — označované. Vztah mezi označovaným a označujícím je podle představitelů tzv. pražské jazykové školy dynamický. Tato skutečnost má za následek, že jen v malém počtu případů „jedno označující“ se vztahuje pouze k „jednomu označovanému“ a jen zřídka je „jedno označované“ vyjádřeno pouze „jedním označujícím“. Výsledkem této dynamiky vztahu jsou jevy v jazykovědě popisované jako synonymie (různá zvuková stránka, ale stejná pojmová stránka) a polysémie (stejná zvuková stránka vyjadřuje několik pojmů). V bilaterální koncepci se znak chápe jako jednotu zvukové a pojmové stránky, kdežto v unilaterální koncepci se za znak považuje jen stránka zvuková, tedy označující. (K těmto koncepcím se ještě vyjádříme v dalších odstavcích.)

Unilaterální koncepcie umožňuje vnitřně nerozporně formulovat tři

oblasti studia znaků: syntax, sémantiku a pragmatiku. Syntaktika zkoumá vztahy mezi znaky, jejich spojitelnost a kombinovatelnost, a to jakým způsobem vlastně vytvářejí strukturu konkrétního sdělení. Sémantika zkoumá vztahy mezi znaky a tím, co označují, (mezi znaky a jejich denotáty). Podle Ch. Morrise (1938) se sémantika zabývá významem znaků a to od základních významů přes logické totožnosti až po psychologické významové procesy. Pragmatika zkoumá vztah mezi znaky a jejich uživateli. Mimo jiné zkoumá, jak znaky vznikají, jak je používáme a jaký je jejich význam v dané kultuře. Toto členění se používá nejen v logické sémiotice, kterou založil Peirce, ale i v teorii komunikace.

V současné sémiotice se mimo jiné věnuje zvýšená pozornost povaze znaků a užívání znaků právě v lidské komunikaci. V této souvislosti jsou přehodnocovány a znovu objasňovány některé závěry Morrise, F. de Saussura a dalších.

K morrisovskému pojetí znaků se s určitými výhradami přiklání i O. S. Achmanova (1979), která za určující vlastnosti znaků považuje odhmótněnost (disembodiement), která se týká především fonémů, arbitrárnost, která se týká komunikačního aspektu, a singularnost, kterou chápe spíše jako diskretnost.

De Saussure a další strukturalisté (Jakobson, Trubeckoj, Lévi-Strauss, Chomsky atd.) chápou jazykový znak jako systémový prvek. V tomto případě rozlišují mezi jazykem (langue) a řečí (parole), dále mezi synchronií a diachronií. Podle de Saussurea daný stav určitého jazyka je vždy produktem historických činitelů. Ovšem přes zdůraznění historie de Saussure absolutizuje synchronní, to znamená strukturní aspekt. „Jazyk je systém, jehož části se mohou a musí zkoumat ve vzájemných vztazích. Přeměny neprodělavá nikdy systém jako celek, ale jeden nebo druhý prvek a lze je tedy zkoumat pouze mimo něj“ — str. 103. Ale jak se tyto změny realizují, autor adekvátně nevysvětluje, nýbrž hypoteticky předpokládá pouze určité psychologické aspekty.

Při rozboru gramatických změn de Saussure zdůrazňuje, že souvisejí určitým způsobem s myšlenkovou sférou a jsou snáze ovlivnitelné vnějšími přeměnami vzhledem k tomu, že tyto přeměny působí bezprostředně na psychiku.

Z analýzy J. Horeckého (1972) vyplývá, že v současné československé jazykovědě se věnuje značná pozornost jak všem třem okruhům sémiotických problémů, tak i otázkám, které se zabývají platností unilaterální či bilaterální koncepce jazykového znaku. V unilaterálním pojetí J. Petra (1977) je znak zvukový, tedy materiálový komplex nesoucí sociální informaci. Ovšem Petr je ve své koncepci nedůsledný vzhledem k tomu, že rozlišuje významovou složku znaku, která má příčinný vztah k označované objektivní realitě, a zvukovou složku, která je arbitrární.

Z unilaterální koncepce P. Nováka (1978) vyplývá, že za jazykový znak pokládá pouze zvukovou, materiální stránku jazykového útvaru. V této koncepci znaky vystupují jako smysly vnímatelné jevy.

Výše uvedenou problematikou se také zabývá Š. Ondruš (1981), který konstatuje, že část autorů za znak považuje pouze materiální aspekt jazykového útvaru — designátor (unilaterální teorie), část autorů za

neoddělitelnou součástí znaku považuje jak designátor, tak i obsah znaku (význam) — designát (bilaterální teorie). Ondruš ve své vlastní koncepci rozlišuje mezi materiální stránkou znaku (signifikantem, designátorem) a ideálním obsahem znaku (signifikátem, designátem). Podle Horeckého však nelze Ondruše jednoznačně pokládat ani za stoupence bilaterální teorie, ani za jednoznačného stoupence unilaterální teorie.

Bilaterální koncepci jazykového znaku vypracoval i J. Horecký (1981). Podle tohoto autora je jazykový znak výsledkem jazykotvorné činnosti uživatele jazyka, v jejímž průběhu dochází ke spojení označující i označované složky. Každý přirozený jazyk je systémem znaků, které jsou ideálním objektem. Abychom mohli jejich prostřednictvím komunikovat, musí být vyjádřené konkrétními, smyslově vnímatelnými objekty. Tak vznikají komunikační znaky, jejichž označující složku tvoří fonémy, resp. fonémy označovanou složku tvoří systémové znaky, které hovořící reprodukuje na základě svých znalostí daného jazyka.

Domníváme se, že východiskem z těchto polemik je důsledné chápání jazykového znaku jako dialektické jednoty obsahu a formy. Složitá problematika lidské komunikace, která má multidimenzionální charakter, vyžaduje interdisciplinární přístup. Z tohoto pohledu může i psychosémiotika svými poznatky napomoci adekvátnímu pojmání znaku, zejména výsledky prací zaměřených na problematiku vztahu smyslu a významu, psychosémiotickou charakteristiku jednotlivých funkcí znaku apod.

Plodnou se ukazuje i komparativní analýza, která znamená srovnávací přístup ke zkoumaným jevům. Například komparativní psychologie přispívá k hlubšímu poznání vývoje jednotlivých forem psychických funkcí. Zabývá se také komparativní analýzou komunikace, a to jak na subhumánní, tak i humánní rovině.

Také některé závěry psycholingvistiky jsou v mnohých aspektech přínosem. Ale současně je třeba zdůraznit, že v psycholingvistice ještě zůstává mnoho nejasného jak v oblasti terminologické a metodologické, tak i v oblasti vlastního předmětu. Současná psycholingvistika se zabývá především procesy kódování a dekódování v komunikační činnosti. Vychází z poznatků lingvistiky a psychologie, zejména se zřetelem na problematiku vnímání a problematiku vztahu mezi myšlenkovou a řečovou činností.

Na druhé straně chybí hlubší syntéza poznatků z experimentů, které jsou v kontextu psycholingvistiky vedeny jednak lingvisty, a jednak psychology. To se projevuje mimo jiné i v tom, že autoři nerozlišují mezi asociačním prostorem a sémantickým polem a tím ani mezi asociačními a sémantickými vztahy. Mnohdy pracují ve výzkumu pouze s jazykovou znakovou soustavou a nepřihlížejí k ostatním sémiotickým soustavám, a to znesnadňuje koncipování obecných závěrů. I když je jazyková znaková soustava základní a její ovládnutí umožňuje proniknutí do ostatních znakových soustav, je třeba znát i ty psychologické zákonitosti, které se uplatňují v mechanismech součinnosti různých sémiotických soustav při formování konkrétní výpovědi či sdělení.

Jako perspektivní v této problematice se jeví psychosémiotický přístup a psychosémiotika. Psychosémiotiku chápeme v intencích Gameza

a spolupracovníků (1977) a její předmět jsme rozšířili na základě vlastních experimentálních zkušeností. Psychosémiotika se tedy zabývá studiem psychologické podstaty sémiotických soustav, vztahem smyslu a významu, psychickými mechanismy tzv. vnitřní řeči a mechanismy uplatňujícími se při psychosémiotické transformaci subjektivního smyslu do znakových soustav, kde se ve významu objektivizuje. Psychosémiotika se také zabývá psychickým znakovým odrazem, poznávacími procesy a psychickými regulačními mechanismy, v nichž důležitou úlohu hraje právě znak.

Podnětnou syntézu psychologických poznatků o vztahu myšlení a řeči v souvislosti s komunikační činností uskutečnila K. G. Krušeľnickaja (1970). Poukázala na to, že se mnohdy nesprávně slučují dva aspekty při objasňování vztahu mezi myšlenkovou a řečovou činností, a to jednak základní úloha jazyka, na němž se uskutečňuje myšlení, a jednak úloha verbálního vyjádření komponent myšlení v promluvě. Z prvního aspektu se mnohdy nesprávně vyvozuje, že všechny komponenty myšlení jsou explicitně verbálně vyjádřeny v konkrétních promluvách.

Autorka ve své koncepci objasnila dva typy myšlení: tzv. poznávací myšlení a tzv. komunikativní myšlení (tzn. zpracovávání a předávání informace). V obou typech myšlení se jazyk účastní různými způsoby a různými svými stránkami. V prvním typu se projevují ty stránky v systému jazyka, které si jedinec osvojuje jako prostředek uvědomění objektu poznání. Ve druhém typu se projevují ty stránky jazyka, které představují prostředky organizace expresivního vyjádření a přesnost myšlení. Vybírá se adekvátní alternativa z mnoha v jazyce existujících, přičemž důležitou úlohu v tomto výběru hrají mimojazykové podmínky komunikace.

Mezi oběma typy myšlení nejsou ostré hranice, ale dochází k vzájemnému prolínání a ovlivňování. Autorka také zdůraznila, že v jednotě poznávacích a sociálních stránek jazyka se projevuje jednota biologického a sociologického komponentu jazyka a myšlení.

Řada psychologů se ve svých pracích zaměřila také na oblast sémantiky. Tak např. A. P. Klímenko (1970) poukázal na ten fakt, že pomocí psychosémiotického přístupu je dána možnost zachycení vlivu mimolingvistických faktorů na lexikálně sémantický systém.

Do základu psychosémiotických poznatků významně přispěl i L. S. Vygotskij (1971), zejména vypracováním koncepce mechanismu vnitřní řeči. Významné je jeho pojetí znaku jako ohniška psychických procesů. Osobnost totiž vzniká a rozvíjí se pouze v sociálním prostředí v procesu socializace, jehož jádro tvoří znakové soustavy. Jinak řečeno, člověk se rodí do „světa znaků“ a od počátku je vystaven informačnímu tlaku. O významu jazykové znakové soustavy svědčí i to, že přes relativně dlouhé období dětství se již v raných etapách vývoje rozvíjí expresivní řečový projev akcelerující kvalitativní rozvoj procesu učení a tento proces učení zpětně příznivě ovlivňuje proces maturace v CNS.

Pomocí sémiotických soustav si v procesu komunikace lidé předávají informace o různých aspektech objektivní reality, která nemusí být bezprostředně vnímaná, dále si předávají informace o svých představách, náladách, dojmech, postojích. Lidé, kteří spolu komunikují, jsou také

v určitých psychosociálních vztazích, které ovlivňují průběh komunikace. Pomocí komunikace se snaží dosáhnout určitých cílů, ovlivnit ostatní, dosáhnout spolupráce nebo naopak výhody. V tomto smyslu je funkce znaku v psychické činnosti člověka nezastupitelná a představuje regulátor psychické činnosti. Z výše uvedeného vyplývá, že znak se v komunikaci může stát např. i stresorem a zprostředkovaně plodit patologie. A na druhé straně může být součástí racionálně emotivní informační autoterapie, zaměřené na odstranění této patologie.

Racionálně emotivní informační autoterapie (REIAT) vychází z poznatků neuropsychologie o dynamickém a dialektickém vztahu mezi psychickými obsahy, které jsou výsledkem činnosti podkorových útvarů, a psychickými obsahy, jež jsou výsledkem činnosti mozkové kůry.

Na vědomé úrovni regulace a integrace psychických obsahů a předmětné činnosti člověka hraje důležitou úlohu znak, přičemž tato funkce znaku se realizuje mechanismem kognitivních procesů. V případě komunikace plodící patologii je tato funkce v různém rozsahu deformována a výsledkem je různá míra desintegrace až chaosu. Konkrétně se to projevuje tak, že emocionální obsahy aktuálně generované limbickým systémem a obsahy emocionální paměti se přes oslabenou racionální kontrolu dostávají kognitivně nezpracované do vědomí a tvoří stále větší část jeho obsahu. Z neurofyzikologického hlediska je výše uvedená skutečnost výsledkem patologické dominanty, která v tomto případě úzce souvisí právě s emocionálními obsahy a která je současně zdrojem dalších patologických informací pro podkoří, jež je již tak značně aktivované. Aktivuje se hypotalamus, néuroendokrinní systém a vegetativní systém. Výsledkem je desintegrované chování s vysokým stupněm emocionálního napětí a s nepřijemnými vegetativními projevy. Vysoké emocionální napětí, tenze, tvoří jakýsi jednostranně propustný „obal“, (tzv. emocionální membránu) nad vlastními emocionálními obsahy, které z tohoto důvodu člověk není schopný korigovat, racionalizovat. Prolongované výboje v příslušných strukturách limbického systému jsou zdrojem zpětných informací posilujících patologickou dominantu v mozkové kůře. Na takto připravený „terén“ potom působí další informace již jako stresor, i když pro jiného člověka jím nemusí být. Po určité době se zvyšuje stupeň stresovanosti člověka, rozvíjí se řada závažných onemocnění včetně poruch imunitního systému.

Cílem REIAT je racionálními postupy snížit tenzi, „rozpustit“ emocionální membránu, uvolnit emocionální obsahy a podrobit je racionální korekci tak, aby přestaly posilovat patologickou dominantu. Podstatou léčebného účinku REIAT je uvolnit vlastní latentně přítomný kognitivní a tvořivý potenciál člověka, zesílit tendenci k seberealizaci a integraci dynamické osobnostní struktury. Konkrétně to znamená naplňovat nejen obecně terapeutické cíle, jako je vytvoření náhledu na vznik vlastního onemocnění, uvědomění si vlivu stresorů, uvědomění si nesprávných generalizací z minulých zážitků, dále snížit emocionální napětí, uvědomit si, že se v analogických situacích mohou jiné lidé chovat jinak, než pacient na základě svých dřívějších zkušeností předpokládal, navodit si stav příjemného prožitku z akceptovaného porozumění blízkých lidí,

z pocitu sounáležitosti atd., ale současně to znamená naučit pacienta chápat slovo jako signál signálů a naučit ho používat toto slovo jako léčebného prostředku v situacích, které jsou pro člověka zátěžové. (Ale o tom všem až v příslušné kapitole.)

Takové charakteristiky řečového projevu člověka, jako technika řeči, členění promluvy, melodie, přízvuk a důraz, přestávky, tímbr, tempo, agogika, rytmus, výstavba výpovědi apod., nejsou náplní této studie. Vlastní závěry k problematice lidské komunikace jsou výsledkem zobecnění údajů získaných výzkumnou činností (Vašina, L. 1980, 1981, 1982, 1983).